

COMENIUS ELFELEJTETT PROPAGANDISTÁI:
JOHANN JAKOB REDINGER ÉS CHRISTIAN HOBURG*

R. Várkonyi Ágnes legújabb tanulmánykötetében ismételten ráirányította a figyelmet Comenius és a 17. századi profétikus irodalom kapcsolatára. A kellően nem dolgozott Comenius–Drabik-viszonyt említve állapította meg a következőket: „Tudnunk kell, hogy Comenius nem szerette egykori iskolatársát, Mikuláš Drabikot, a cseh testvérek lelkészét és prédikátorát. Aláírta elbocsátó levelét, amikor megbotránkozott életmódja miatt megfosztották állásától. Drabik túlfűtött jóslatainak kritikai feldolgozásával pedig maig adós a magyar tudomány”.¹ R. Várkonyi Ágnes, miután hangsúlyozza Comenius negatív beállítottságát Drabikkal és jóslataival szemben, a profétikus megnyilatkozások elfogadását korjellemző kettősségnek tartja, megállapítva, hogy „racionálizmusa és irracionálizmusa eleve adottság, a kor sajátossága. Közös nevezővel kísérletezni anakronizmus”. A jóslatok politikai jelentőségéről osztja Gömöri György véleményét, aki ugyancsak megkérdőjelezi, hogy Drabik proféciáinak köze lehetett az 1664-es év magyarországi eseményeihez.² Lényegesen nagyobb szerepet tulajdonít Comenius és Drabik kapcsolatának Péter Katalin, aki Zrínyi angol életrajzát is összefüggésbe hozza Comeniusszal és a Drabik-féle jóslatokkal, egy cikkében pedig éppen azt hangsúlyozza, hogy Comenius helyeztette vissza állásába Drabikot. Comenius és Drabik jóslatainak, valamint Zrínyi Miklósnak a szerepével szinte egyedülállóan korán, már az 1958-as sárospataki Comenius-konferencián foglalkozott Bán Imre, tanulmányára, amely dolgozatunkra inspirálóan hatott, a későbbiekben visszatérünk.³ Úgy tűnik, a kül-

* A tanulmány a Pro Helvetia Ost/West alapítvány támogatásával készült. Támogatásáért köszönet illeti Susi Koltait, a Pro Helvetia Ost/West magyarországi képviselőjét és Alexander Wittwer urat, Svájc Magyarországi Nagykövetségének elsőtitkárát. Az első változat előadasként hangzott el az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Csoportjának 1995. december 14-i felolvasósülésén.

¹ R. VÁRKONYI Ágnes, *Comenius és a vesztfáliai béke Európája* = R. V. Á., *Europica varietas – Hungarica varietas*, Bp., 1994, 66 (a tanulmány első megjelenése *Comenius Európa békéjéről* címmel: *Szomszédaink között Kelet-Európában*, Bp., 1993, 63–74). Drabik szerepéről lásd PÉTER Katalin, *Drabik Miklós, a lehotkai próféta*, Világosság, 1977, 36–41; Uő., *A lehotkai próféta*, Élet és Tudomány, 1992, 419–421. Az 1988-as sárospataki Comenius-ülésszakon Péter Katalin hozzászólásában bejelentette, hogy Drabik jóslatainak magyarra fordításán dolgozik, amit a Szépirodalmi Kiadó szándékozik megjelentetni. Sajnos a fordítás megjelentetése a kiadó megszűnése miatt meghiúsult. Lásd *Comenius és Magyarország*, szerk. CSORBA Csaba, FÖLDY Ferenc, KÖDÖBÖCZ József, Sárospatak, 1990 (Bibliotheca Comeniana, 3); Zrínyi és a Drabik-jóslatok összefüggéséről lásd PÉTER Katalin, *Zrínyi angol rajongói = Angol életrajz Zrínyi Miklósról*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1987, 27–63 (Zrínyi Könyvtár, 2).

² GÖMÖRI György szerint „Drabikék jóslatainak édeskeves köze volt ehhez a török háborúhoz, hiába próbálta Comenius jegyzeteiben összekapcsolni a jóslatokat a tényleges eseményekkel”. Lásd Uő., *Adalékok az 1663–1664. évi angliai Zrínyi-kultusz történetéhez = Zrínyi-dolgozatok*, V, Bp., 1988, 65–93.

³ BÁN Imre, *Comenius és a magyar szellemi élet* = B. I., *Eszmék és stílusok: Irodalmi tanulmányok*, Bp., 1976, 157–167. Nem hallgathatjuk el megdöbbenésünket afölött, hogy Bán Imre tanulmányára a Comenius–Drabik–Zrínyi kapcsolattal foglalkozó fentebb idézett tanulmányok egyike sem hivatkozik. Klaniczay Tibor Zrínyi-monográfiája többször utal a Comenius–Drabik–Zrínyi kapcsolat lehetőségére (KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964², 367, 545, 777) és hivatkozik BÁN Imre *Comenius és a magyar irodalom* című tanulmányára is (It, 1950, 104–105).

földi szakirodalom, noha ellentétes nézetek itt is felmerülnek, toleránsabb Comeniusnak a jóslatokhoz fűződő kapcsolatai tekintetében, mint a korszak hazai értékelői, a jóslatokkal és azok politikai hatásával viszont a nyugat-európai kutatók a legutóbbi időkig szinte egyáltalán nem foglalkoztak. Ez utóbbi tény feltehetően arra vezethető vissza, hogy a magyarországi hadi események még a mai kutatók szemében is csupán a nyugati álláspont periférikus kísérőjelenségei és részben a nyelvi korlátokból adódó szakirodalmi tájékozatlanság miatt a magyar kutatókat nem veszik figyelembe.⁴ Ugyanakkor tény és tudományosan feltárt közhely, hogy a Drabik-féle jóslatok több ízben Comenius kiadásában jelentek meg, és a *Lux e tenebris* és a *Lux in tenebris* elterjesztése Comenius nevéhez fűződik. Anélkül, hogy dolgozatunkban végleges álláspont kialakítására törekednénk, szeretnénk megkísérelni, hogy Comenius 1660-as évekbeli politikai szerepét, a jóslatok magyarországi aktuálpolitikai jelentőségét néhány eddig elhanyagolt adattal egészítsük ki. (Mivel a bemutatandó források az 1660-as évekre vonatkoznak, szándékosan nem foglalkozunk Comenius magyarországi tevékenységével, Patakra érkezésének körülményeivel.)

Dolgozatunk középpontjában Comenius (és egyben Drabik) egyik hűséges követője, az a svájci Johann Jakob Redinger áll, akiről a magyar történettudományban csak egymásnak ellentmondó megállapításokat találunk. Ezeknek szembeesítése, ha nem is ad választ a bevezetőben feltett kérdésekre, de adalékként figyelemre méltó lehet.

Johann Jakob Redinger magyarországi útleírását Kosáry Domokos is regisztrálja a magyar történelem forrásait feltáró kézikönyvében.⁵ A Kosáry által idézett cikk a jeles múlt századi Comenius-kutató, Kvac sala János *Az angol-magyar érintkezések történetéhez* című közleménye, amely a következőket írja: „Az eszme [Drabik Comenius által közvetített eszméje a keresztyén hit elterjedéséről] megragadta Redinger Jakabot, egy svájci lelkészt, ki Comeniusnál Amsterdamban tanulta volt az új nyelvtanítási methodust s otthagya állását, otthonát, ez új eszme szolgálatába lépett. Útleírása olyan érdekes s történetileg is oly tanulságosnak látszó, hogy bár inkább a holland-török, mint az angol-magyar érintkezés tanúbizonysága – azon hiszembem, hogy azért mégis e keretbe való, itt adom bolyongásainak önszerzette rajzát saját szavai szerint”.⁶ Az angol-magyar érintkezésekkel történő összekapcsolás több, mint kérdéses, és a svájci német Redinger rövid amszterdami tartózkodása is kevés ahhoz, hogy ez esetben holland-magyar összefüggésről beszélhessünk, azonban történetünkben nem ez az egyetlen félrevezető motívum. Kvac sala János valóban közreadja az általa Redinger-szövegnek tartott útbeszámoló magyar fordítását, azonban forráshely megjelölése nélkül. Hivatkozik viszont saját Comenius-monográfiájára, ahol immár németül is olvashatjuk az idézett szöveget.⁷ A jegyzetekből azután kiderül, hogy Redinger eredeti kézírata után

⁴ Jellemző példa az 1992-es bécsi cseh-osztrák Comenius-kollokvium, amelynek egyetlen tanulmánya sem hivatkozik magyar szerzőre, jöllehet az előadások speciálisan Magyarországgal is foglalkoztak: *Jan Amos Comenius und die Politik seiner Zeit*, hrsg. Karlheinz MACK, Wien-München, 1992 (Schriftenreihe des Österreichischen Ost und Südeuropa-Instituts). Az 1992-es amszterdami jubileumi konferencia eredményeire utal R. VÁRKONYI Ágnes *Comenius éjszakái* című tanulmányában = R. V. Á., *A tűzvész tanúi*, Bp., 1995, 119–132.

⁵ KOSÁRY Domokos, *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*, I, 1711-ig, Bp., 1951.

⁶ Századok, 1892, 808.

⁷ Johann KVACSALA, *Johann Amos Comenius: Sein Leben und seine Schriften*, Berlin-Leipzig-Wien, 1892, 434–436. Drabikról lásd még: KVACSALA János, *Egy álprófeta a XVII-ik században*, Századok, 1889, 745–766.

hiába nyomozott a zürichi Carolinumban, megkereső levelére negatív válasz érkezett. Sikerült megállapítani, hogy Kvacসা az idézett szöveget a svájci vallási lázadókat feldolgozó monográfiából, Leonard Meister Bernben 1775-ben megjelent munkájából vette át,⁸ és feltehetően nem sejtette, hogy csupán egy erőteljesen lerövidített kivonatot és annak fordítását teszi közzé, abban a hiszemben, hogy Redinger teljes útleírását idézi.

A magyar történeti kutatásnak volt tudomása Redinger kéziratáról, hiszen a *Magyarország története* című kollektív munkában Makkai László Redinger török-német szöszedetére hivatkozik és jegyzeteiből az is megtudható, hogy „kiadatlan útleírásának és »török« szótárának eredetije Zürich kanton levéltárában, fényképmásolata az MTA Történettudományi Intézetének Archívumában” található.⁹ Úgy tűnik, Makkai László sem tudott arról, hogy a kiadatlan tartott kézirat – igaz, kevésbé ismert kiadványban – már száz évvel ezelőtt megjelent és közreadója először egy Comenius munkásságát tárgyaló tanulmányban, majd külön kötetben foglalkozott Redinger személyével is.¹⁰ Redinger neve előfordul még Herepei János egyik cikkében,¹¹ további magyar említésének azonban a hazai szakirodalomban nem akadunk nyomára. Úgy tűnik, ha valaki foglalkozott is Redingerrel, megelégedett azzal a két nyomtatott oldalnyi szöveggel, amelyet Kvacসা teljesen tartva közölt. Ennél a két oldalnál azonban lényegesen több a Magyarországra vonatkozó Redinger-irodalom, és a Comeniushoz fűződő kapcsolatának tisztázása érdekében érdemes röviden egész életútját összefoglalni.¹²

⁸ LEONARD MEISTER, *Über die Schwärmerey*, Bern, 1775, 86–90. A Meister által kivonatolt Redinger-kézirat a zürichi Kantonsarchiv A 24.1. jelzetű dobozában található *Wunderliche Botschaft, treuwer Bericht, Warnung, und Vermahnung, an verscheidne Völker, von dem gegenwertigen schrecklichen fall des algemeinen kriegerischen Welt-Babels: sonderlich aber des grossen Widerchristen, und dessen Anhängeren, namllich des Papstes, und seiner Seulen, des Hauses Österreichs, Königs in Spanien, Frankreich, Pohlen, Hungarien, Böhmen, Deutschland, Italien...* címen.

⁹ *Magyarország története 1526–1686*, főszerk. PACH Zsigmond Pál, II, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1987, 1432, 1858. Az MTA Történettudományi Intézet Könyvtárából 1995. július 24-én kapott tájékoztatás szerint a fotómásolat jelenleg lappang.

¹⁰ *Jakob Redingers reise in das Türkische Heerlager, wie es ihm dort, und in der rukreise ergangen*, 1664, nach dem Original im Staatsarchiv in Zürich veröffentlicht von Fr. ZOLLINGER, mit Kärtchen = *Zürcher Taschenbuch auf das Jahr 1896*, 215–250. (Az autográf kézirat a zürichi Kantonsarchiv A 24.1. jelzetű dobozában található.) F. ZOLLINGER, *Des Johann Amos Comenius „üblicher Vernunftschluss oder Schlussrede der gantzen Welt“*, uo., 94–118; UÖ., *Johann Jakob Redinger und seine Beziehung zu Johann Comenius*, Zürich, 1905 (a monográfiában ismételtelen közölve az útleírás). Zollinger könyvének megjelenéséről a magyar szakirodalomban egyedül Iványi Ede tud, de az útleírás kiadásáról ő sem tesz említést. Lásd IVÁNYI Ede, *Comenius János élete*, Bp., (1906), 231, 308; Zollinger alapján foglalja össze Comenius és Redinger kapcsolatát: HUGO BLÜHMNER, J. J. R., *ein Gehilfe des Amos Comenius = Neue Jahrbücher für Pädagogik*, Neuer Jahrgang, 1906, Leipzig, 1906, 361–375. Előadásunk elhangzása után jelent meg R. VÁRKONYI Ágnes *Európa Zrínyije* című tanulmánya (ItK, 1996, 1–39), amely Kvacসা alapján foglalkozik Redingerrel is. A tanulmány eredményeit dolgozatunkban hasznosítottuk.

¹¹ HEREPEI JÁNOS, *Az öreg Comenius néhány magyar híve: Magyar diákok Amsterdamban = Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez*, III, Bp.–Szeged, 1971, 405. – Herepei is Kvacসা nyomán idézi Redinger szövegének öt sorát.

¹² Johann Jakob Redinger tevékenységével ismereteink szerint az elmúlt évtizedben egy monográfia és egy (két változatban megjelent) tanulmány foglalkozott. Dolgozatunkban mindkét munkát messzemenően hasznosítottuk. Klaus SCHALLER, *Johann Jakob Redinger und Johann Amos Comenius: Eine Episode in den pädagogisch-politischen Beziehungen zwischen Deutschland, der Schweiz und den Niederlanden im 17. Jahrhundert = Pedagogica Historica*, XXV/1, 1985, 225–262 (a továbbiakban: SCHALLER 1985); a tanulmány rövidített változata: J. J. R. in seinem Verhältnis zu Johann Amos Comenius = *Beziehungen, schweizerisch-deutsche, im konfessionellen Zeitalter: Beiträge zur Kulturgeschichte 1580–1650*, Wiesbaden, 1984, 139–166 (Wolfenbütteler Barock-Forschungen); Basil SCHADER, *Johann Jakob Redinger (1619–1688) Sprachwissenschaftler [!] und Pädagoge im Gefolge des Comenius*, Zürich–München, Artemis Verlag, 1985.

Johann Jakob Redinger 1619-ben született Neftenbachban, Zürich közelében. Korai árvasága következtében a szegény diákok támogatását igénybe véve tanult 1630 és 1641 között a zürichi Schola Abbatissanaban, majd a Collegium Carolinum-ban, azzal a céllal, hogy papi pályára lépjen. Már ifjúkorában jelentős hatással volt rá Johann Wilhelm Simler, a svájci Opitz-hagyományok képviselője és a német költői társaságok (Sprachgesellschaften) zürichi „helytartója”. A nyelvek iránti érdeklődése is korán megmutatkozott, pályája azonban előbb különböző kanyarokat vett. 1641-ben próbaprédikációval esett túl a filozófiai vizsgán és a következő négy évben tábori prédikátorként működött Piemontban és Katalóniában. 1646 és 1655 között Urdorf lelkészeként szolgált, ahol jelentős pedagógiai és karitatív tevékenységet fejtett ki. Itt kötött házasságot Barbara Simlerrel, aki a fent említett költő, Simler unokahúga volt. Az ortodox zwingliánus szellemben nevelkedett Redinger urdorfi tevékenysége vallási intoleranciája miatt hamarosan ahhoz vezetett, hogy állásából tisztázatlan körülmények között felmentették, és Zürichben sem kapott letelepedési engedélyt. A különböző svájci egyházi és világi hatóságokkal, valamint felesége rokonságával való konfliktusai ismertetésétől most eltekintünk, és csupán bonyolult életrajzának főbb pontjait vázoljuk fel. Redinger nyelvtelhetsége, a gyakorlati pedagógia és didaktika iránti figyelme hozta közel hozzá Comenius műveit és ismertette meg vele a *Januát* és az *Atriumot*. 1656-ban már megjelent első nyelvtani munkája, amelyben a német nyelv (a latint megelőző) ősi eredetét hirdette.¹³ Vizsgálódásunk szempontjából lényeges viszont, hogy Redinger 1656-ban Amszterdamban bukkan fel, és személyesen is megismerkedhetett az oda menekült Comeniussal. 1658-ban meghívták Frankentalba, ahol a latin iskola rektora lett. Jóllehet az adott idő alatt sokszor eltávozott Frankentalból, állása hivatalosan 1664-ig megmaradt. A frankentali iskolában lelkes terjesztője volt Comenius pedagógiai elveinek. Amszterdami, majd frankentali tartózkodása idején fordította le a *Januát* hollandra (1658), a *Schola ludust* németre (1659).

Comenius tanainak, legfőképpen azonban a Comenius által is propagált Drabik-féle jóslatoknak (*Lux in tenebris*, *Lux e tenebris*) a terjesztése kapcsolja össze Redinger tevékenységét Magyarországgal és érdemli meg, hogy útleírásának figyelmet szenteljünk. Amszterdamban Redinger Comenius felügyelete alatt egy mintatanulók-ból álló latin iskola vezetését vette át, miközben szorgalmasan tanult hollandul és ismerkedett eszményképe pedagógiától független munkáival. Amszterdami korszaka egybeesett Comenius erőteljes chiliasztikus nézeteket valló periódusával és a három jóslatot, Christoph Kotter, Christina Poniatowska és Mikuláš Drabik jóslatait tartalmazó kötetek megjelenésével.¹⁴ Redinger visszaemlékezése szerint először kételkedett a jelenésekben, azonban Comenius meggyőzte arról, hogy a jelenések a Szentírással egyenértékű bölcsességet tartalmaznak, és megbízta a munkák zürichi terjesztésével. A Frankentalba visszatért Redinger nemcsak Comenius pedagógiájának vált lelkes terjesztőjévé, hanem a próféciáknak is. (Nem hallgathatjuk el, hogy Redinger maga is hajlamos volt látomások kinyilatkoztatására, bár ezek az állítólagos jelenések csak az ő életére vonatkoztak. Így érte egy negyed-éves misztikus bénulás után a kinyilatkoztatás, hogy gyógyulását csak a világ

¹³ *Lateinischer Runn der Tütshen Sprachkwal*, Zürich, 1656.

¹⁴ *Lux in tenebris*, Amszterdam, 1657.

beutazásával és a *Jelenések* terjesztésével érheti el.)¹⁵ 1664-ben, abban az évben, amelyre Drabik jóslatai szerint Ausztria összeomlásának, majd a következő évben a pápaság bukásának be kellett következnie, Redinger önkényesen szabadságolta magát Frankentalból és nagy utazásba kezdett. Vállalkozásához az indítás Comeniustól származik. Redinger szerint: „Im April 1664 schickte mir H. Komenius einen getrukten Auszug der Offenbarungen und die Geschichtsschreibung ange deuteter Weissagungen, mit befelch, selbige Churpfalz, und anderen hohen Oberkeiten mitzuteilen.“¹⁶ A levelet, amelyre nemcsak a Redinger-, hanem a Comenius-irodalom is számtalan helyen hivatkozik, kiadta – Zollinger közlése nyomán – Kvacsa János a Comenius-leveleket közlő kétkötetes gyűjteményében.¹⁷

A levéllel érdemes kissé részletesebben megismerkednünk, mert kiderül belőle, mivel is bízta meg Comenius hűségese hívét, mielőtt a nagy útra elindult. Comenius a levélben megismétli Drabik aktuális jóslatát az osztrák birodalom és Babylon (= a pápaság) romlásáról, és négy művet küld neki 12 példányban. A művek: „1. Exemplaria 6 Kotteri Germanici, 2. Totidem Kregelii, 3. Totidem Bedenken von den Visionen, 4. Totidem de progressis Serinianis.“¹⁸ Az áprilisi levelet május 7-én újabb küldemény követte, Comenius megbízásából Jonas Klingius svéd követ tett frankentali kitérőt, hogy az amszterdami száműzött mester küldeményét Redingernek továbbítsa.¹⁹ A levelek szerint Redingernek a küldött könyvekből egy példányt a „Serenissimus“-nak kellett átadnia, akinek személye körül megoszlanak a vélemények. Kvacsa szerint a „Serenissimus“ Apafi Mihály erdélyi fejedelemre vonatkozik. Comenius monográfusa, Milada Blekastad a szöveggörnyezetből következtetve inkább a pfalzi választófejedelemre gondol. Ugyanakkor Blekastadnál olvashatjuk azt a forrásokkal alá nem támasztott mondatot, miszerint: „Ebben az időben kapta Comenius azt a hírt, hogy Kemény hős halála után a török által hatalomra segített erdélyi fejedelem, Apafi és tanácsadói sürgősen követelték Drabik újabb jóslatait.“²⁰ Redinger azonban először a francia követséget

¹⁵ SCHADER, i. m., 21. A Zürichben található hatalmas Redinger-kéziratmennyiségről 1995. augusztus 7-én kelt levelében Dr. phil. Barbara Stadler, a Staatsarchiv des Kantons Zürich munkatársa tájékoztatót. Ezután került sor a Pro Helvetia Ost/West alapítvány támogatásával folytatott helyszíni kutatásokra, amelyekhez Dr. phil. Barbara Stadler és Dr. phil. Judith Steinmann nyújtott köszönettel fogadott levéltári, illetve könyvtári segítséget. – Redinger amszterdami működéséről Comenius egy Hartlibhoz írott levelében is olvashatunk. A levélben arról van szó, hogy J. J. Ulrich (Hartlib barátja) Zürichből kéri a *Lux in tenebris* megküldését. „Unde colligo Didacticos etiam labores nostros – quorum partem ei communicavit Jac(obus) Redinger, Vestibularis hic privatae Scholae.“ Idézi Milada BLEKASTAD, *Unbekannte Briefe des Comenius und seiner Freunde 1641–1661*, Ratingen–Kastellaun, 1976 (Veröffentlichungen der Comeniusforschungstelle im Institut für Pädagogik der Ruhr-Universität Bochum, 7), 48–49.

¹⁶ SCHADER, i. m., 21.

¹⁷ *Korrespondence Jana Amosa Komenskeho*, vydava Dr. Jan KVAČALA, v Praze, 1898, II, 288–289. (A cseh nyelvű kisérőszöveg megértésében Simona Kolmanova nyújtott köszönettel fogadott segítséget.) A levélre többször hivatkozik: Milada BLEKASTAD, *Comenius: Versuch eines Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komensky*, Oslo–Praha, 1969 (a továbbiakban: BLEKASTAD 1969). A magyar kutatás figyelmét – amint a későbbiekben kiderül – ez a levél elkerülte.

¹⁸ *Korrespondence...* 288. A művek leírását – címlapmásolattal – lásd *Ungarische Drucke und Hungarica: Katalog der Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel*, zusammengestellt von S. Katalin NÉMETH, München etc., 1993 (a továbbiakban: NÉMETH), H 283, H 990, H 810. *Bedenken von den Visionen* című munkáról nem tudunk, feltételezéseink szerint Comenius *Historia Revelationum Christophori Kotteri, Christinae Poniatoviae, Nicolai Drabicij...*, h. n., 1659. című munkáját érti alatta, amelynek alapja Jakob FABRIZIUS *Probatum Visionum, das ist Christliches... Bedenken von Gesichtern, Deren etliche können Göttliche Offenbarungen seyn...* (Nürnberg, 1642) című műve.

¹⁹ *Korrespondence...* 290; BLEKASTAD 1969, 634.

²⁰ BLEKASTAD 1969, 635.

vállalta magára, jöllehet arról Comenius kifejezetten lebeszélte. Noha az apokaliptikus jóslatok napi politikára fordításában minden szem XIV. Lajos francia király felé fordult, Comenius nem Redingert bízta meg a közvetítéssel, mert – áprilisi levele szerint – Isten már kiválasztott egy, az angol királyhoz közel álló katolikus urat, aki a jóslatokat XIV. Lajosnak is eljuttatja. (Blekastad feltételezése szerint ezt a szerepet Arthur Annesley, Anglesey earlje látta el, és köztudott volt az egyre nagyobb szerepet játszó Ruprecht herceg egyetértése is.²¹ Ruprecht herceg, V. Pfalzi Frigyes, a „Winterkönig” fia, Pfalzi Henrietta testvére, akinek Robert Codrington követ, a *Lux in tenebris* angol kiadója a jóslatokat dedikálta.²²) Láthatjuk, hogy Comenius ugyan lebeszélte a francia útról hűségés követőjét, de ellátta szétosztandó könyvekkel, Redinger pedig teljesítette, néha túlteljesítette a feladatot. (És ez így lesz egész életükben.) Redinger tehát először Franciaországba utazott, a király ugyan nem fogadta, M. Lyonne, Turenne marsall és Párizs érseke átvette az erősen Habsburg- és pápaságellenes *Jelenéseket*. Redinger önkényes távozását Frankentálban sem nézték jó szemmel, az ortodox Svájcban pedig végképp nem aratott sikert, ezért térítő lelkesedése a török birodalomba vezette, vagyis Magyarországon próbálta meg a török főméltóságok megközelítését. Célja egyértelmű volt, miután a jóslatok megjövendölték az ausztriai birodalom és a pápaság bukását, mindezt csak török segítséggel lehet elérni, ebben az esetben azonban nem lehet más megoldás, mint a törökök – önkéntes – keresztyénné válása. Noha terve mai szemmel örültségnek tekinthető, nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a lehetőséget sem, hogy mindez nem egy magányos megszállott túlbuzgó tevékenysége, hanem rejtett diplomáciai küldetés. Különben kevésbé magyarázható, hogy egy egyszerű svájci prédikátor hogyan jut – Comenius könyveivel – a francia királyi udvarba, a török fővezér táborába, Apafi erdélyi udvarába, majd Drabik házába. Nyilvánvaló, hogy fanatizmusa segítette feladata végrehajtásában, de útját diplomáciai körök is egyengették.

Redinger magyarországi útjáról három kéziratban is beszámol. Az egyik – a már említett, Kvacsala által is közölt és lefordított – kétoldalas kivonat, a másik, a múlt században nyomtatásban is megjelent változat mintegy 35 nyomtatott oldalt tesz ki. A zürichi Zentralbibliothek kéziratárában sikerült kézbe vennünk az útleírás harmadik, eddig kiadatlan variánsát. A *Kurzer Entwurff meiner Räisen, Verrichtungen und Begegnungen* című kézirat szövegének kiadását később tervezzük.²³ A német városok elhagyása után Bécsben hajóra szállt, amellyel Komáromig utazott. Ott Puchheim gróf táborában csodaporrall gyógyító orvosnak adta ki ma-

²¹ G. H. TURNBULL, *Hartlib, Dury and Comenius*, London, 1947, 381; BLEKASTAD 1969, 635. – Ruprecht herceg jelentőségéről lásd PÉTER Katalin, *Zrínyi angol rajongói*, 38–39. Redinger és Comenius angol politikai eszmetársainak kapcsolatát óvatosabban ítéljük meg, mint R. VÁRKONYI Ágnes, aki szerint szerzőnk „ennek a tekintélyes angol személyiségeket [Hartlib, Dury, Pell] magában foglaló mozgalomnak a híveként” utazott a török táborba (*Európa Zrínyije, i. m.*, 28). Redinger egyik életrajzi feljegyzése szerint frankentali állását a magyarországi út előtt éppen a francia király környezetéből – feltehetően H. Pell által – írott feljelentő levél miatt vesztette el: „es kam auch ein schreiben aus Parys, vielleicht vom H. Pell, daß mir der König wegen eines scharpfen schreibens an Ihn anfallen straffen nachsetzen laßen: deswegen mir mein dienst abgekündt ware, eh ich wider in Frankenthal ankam.” *Wunderliche Botschafft*... St AZ A 24.1.

²² PÉTER, *i. m.*, 38; *Korrespondence*... 289. Ruprechtnél látogatást tett 1663–64-ben az Angliában járó Bethlen Miklós is; lásd BETHLEN Miklós *Önéletírása*, kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., 1955, I, 193.

²³ Lásd a 10. jegyzetet. A kiadatlan kézirat a zürichi Zentralbibliothek Kéziratárában található: ZBZ Ms F 196. (A többi kéziratot tartalmazó Redinger-kötetben önálló, 1–14-ig terjedő lapszámozással.) Redinger munkásságának ismerői, Schader és Schaller alig foglalkoznak a magyarországi utazással.

gát, és ezzel a – korábban Franciaországban is alkalmazott – „kegyes csalással” (ugyanis tényleg volt nála valamilyen sebkezelő gyógyszer) sikeresen eljutott a török táborig. Útján latinul és németül értő parasztok segítettek, huszárok és hajdúk viszont időnként kirabolták, vagyis csak bizonyos zsákmány fejében engedték tovább, noha az utazáshoz elegendő pénze mindig maradt. Esztergom alatt ismét hajóra szállt, ahol egy helvét hitvallású lelkész vette pártfogásába. „Worüber ich mich wunderte, dann ich biss dahin nicht gewusst, dass die einwohner zu Comorrha und weit hinunter der Donau nach zu beyden Seiten meist reformirter Religion wären”.²⁴ A legközelebbi faluban (Komárom és Tata között) a superintendenshez vezették, aki barátsággal fogadta, visszaszerezte számára a hajdúk által elrabolt dolgokat, Redinger pedig megajándékozta Drabik jóslatainak egy példányával. Miután több lelkésszel is megismerkedett és a gyülekezetben is rendkívüli segítőkészséggel találkozott, nem győzte hangsúlyozni, hogy a bizalomnak és a segítségnek ilyen formái Németországban számára elképzelhetetlenek lennének. Útleírásában részletesen beszámol arról, milyen kerülőkkel, mekkora várakozással és különféle csellel sikerült végül is átkelnie a Dunán és felégetett falvakon keresztül eljutnia Nyitraig, majd Érsekújvárig. Az elpusztult érsekújvári püspöki palota alatt olasz katonákkal beszélt, természetesen olaszul, és segítségükkel jutott el az ottani török basához. Miután elmesélte, hogy könyveket hozott a nagyvezírnek, hamarosan Ahmed Köprülü sátrában találta magát. A török nagyvezír feltehetően érdekesnek találta Redinger vállalkozását, mert először német tolmács segítségével, majd hivatalos tolmáccsal és a mindkettőjük által beszélt nyelveken (görögül és olaszul) beszélt vele. A bátor Redinger előadta a jóslatok lényegét a Habsburg Birodalom és a pápaság bukásáról, és benne a törökök kiemelkedő szerepéről. A meglepetést Ahmed Köprülünek csupán azzal okozta, hogy kifejtette, a törökök (zsidók és pogányok) hamarosan áttérnek az igaz egyesült keresztény hitre. A fővezér bizonyítékokat kért, amire Redinger átadta neki a Comenius-tól kapott prófétikus műveket. Érdekes, hogy Redinger tartózkodása a török táborban majdnem végig mentes volt a konfliktusoktól,²⁵ a megtéríteni szándékozott török fővezér jóindulattal és többször fogadta, szálláshelyének pedig – hogy a hittársai között érezze magát – az erdélyi fejedelem követének, Baló Lászlónak a sátrát jelölte ki. A második kihallgatásnál a fővezér udvara előtt Redinger elmagyarázta Drabik jóslatainak jelentését és az illusztrált kiadvány képeit. Itt tért ki arra is, hogy a Bibliát lefordították törökre és hamarosan Hollandiában ki is nyomtatják.²⁶ A jól tájékozott törökök természetesen számonkérték Redingertől Drabik Rákóczi Györgyre vonatkozó jóslatainak beteljesületlenségét, ám Redinger a szokásos magyarázattal – Rákóczi nem követte hűségesen Drabik szavait – kivágta magát. Redinger egy hónapig maradt a török táborban, mialatt szorgalmasan tanult törökül (napi 50 szót), és folytatta térítő tevékenységét. Beszámolója szerint éles vitája nem is a törökökkel volt, hanem Simeon Reningerral, a vasvári békét megkötő császári rezidenssel, aki érthető módon nem vette jó néven a Habsburg

²⁴ *Zürcher Taschenbuch*, 220.

²⁵ Schader könyvében olvashatjuk a svájci hírügynökség 1983. augusztus 3-i jelentését, amely szerint Ankarában vallási propaganda miatt letartóztattak három svájci fiatal, akik török nyelvű keresztény írásokat osztogattak. SCHADER, *i. m.*, 280.

²⁶ Redinger jól tudta, hogy az angol származású Levinus Warner 1664-ben Konstantinápolyban a Biblia török fordításán dolgozott, amelyhez Comenius 1667-ben majd előszót is írt. A fordítás végül nem készült el. Lásd BLEKASTAD 1969, 631 skk.; SCHADER, *i. m.*, 280.

Birodalom és a pápaság pusztulását jelző próféciaikat. (Redinger szerint a babyloni paráznáról szóló részt a háta mögött ki is tépték Drabik jóslatainak előszavából.)

A vasvári béke következtében október végén a török tábor dél felé vonult, Redinger kísértte a menetet, hogy eljusson a Birodalom székhelyére. Úti beszámolójának ebben a részében részletesen foglalkozik a törökök jellemvonásaival, szokásaival, például hogy bor helyett kávéit isznak stb., és arra a következtetésre jut, hogy ilyen barátságos, gyengéd (sanftmuthig) népet még nem látott. (Egyetlen negatív vonásuk a dohányzás.) A törökökkel való barátkozást, a nyelv gyors elsajátítását természetesen felhasználta céljai érdekében, és a katonák között is folytatta térítő munkáját. Akkora sikerrel, hogy hamarosan „német prófétaként” emlegették. A katonai táborban kifejtett keresztény térítést azonban már Köprülü Ahmed sem nézte jó szemmel, és tolmácsa útján tudatta Baló Lászlóval, hogy Redingert Belgrádban titokban kivégezteti. Ezek a kilátások meggyőzték Redingert arról, hogy a török megtérítését fel kell adnia, mindamellett némi örömmel számolt be a magával vitt prófécias könyvek ellopásáról. A Baló által menekülési lehetőségként felkínált útítárs Apafi Mihály udvarába igyekezett, miután a vasvári béke óta tárgyalt a törökkel a hódít sereg erdélyi átvonulásáról és Székelyhida sorsáról. Az útvonal Mohácsról a Tisza melletti Becsére vezetett, miközben Redinger megbámulta az itt élő rác lakosság vakondtúrásszerű, földbevált házeit. Mivel útleírása általában a megélt eseményekre szorítkozik, csupán a kuriozitásokat jegyzi föl, illetve főleg a lakosság nyelve és vallási hovatartozása érdekli. Miután Segesvárra megérkeznek, megállapítja, hogy Erdélyben főleg németek laknak, akik magyarul beszélnek, a lutheránus egyházhoz tartoznak, egyébként a magyarok és a székelyek többnyire reformátusok, a maradék pápista, socinianus és arianus.

Apafi Mihály megérkezése másnapján fogadja Redingert és franciaországi útjáról kérdezi. Feltehető a kérdés, ha Redinger – mint ezt a szakirodalom feltételezi – csupán mint fanatikus térítő, önszorgalomból járt Párizsban, hogyan tud erről az erdélyi fejedelem és miért érdeklődik utána? Redinger átadja Apafinak a *Jelenések* egy példányát és a mű általa készített tartalmi regiszterét. Három nap múlva Apafi ismét hívatta és tudatta vele, hogy áttanulmányozván a művet, rájött, hogy a pápaság romlása valóban hamar bekövetkezik. Redinger kifejtette neki, hogy a jóslatok egyértelműen azt állítják, Apafi a kiválasztott, aki mindazt, amit a két Rákóczi György elmulasztott megtenni, magára kell, hogy vállalja és az isteni akaratot neki kell beteljesítenie. Apafi válasza szerint: „a békét immár megkötötte a két császár, az ő nemesei és alattvalói pedig túl szegények a tatár fogságért fizetett váltságdíj miatt, a fél ország pedig elpusztítva. Ő azért időről időre a jól megfontolt tanács szerint fog cselekedni”.²⁷ Redinger Isten áldását kérte a fejedelemre.

²⁷ Apafi szavai – archaikus fordításban – rímelnék arra a rendeletre, amellyel a vasvári béke híre hallatán Teleki Mihályt hívta vissza diplomáciai küldetéséből: „...az két császár megbékéltek...”. *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*, XIII (1661–1664), szerk. SZILÁGYI Sándor, Bp., 1888, 333. A segesvári gyűlésről szóló jelentés beszámoló Redinger látogatásáról, az átadott könyvről és összefoglalja annak tartalmát, azaz Drabik jóslatainak aktualizált lényegét: „Pastor quidam exul helvetius Jacobus Redingerus praesentans mihi quendam librum revelationum trium personarum mira ex iis legi, praecipue de ruina Romae, Viennae, domus Austriae, Hispaniae et Papae; itemque de casu domus Rákóciana: necnon conversione Turcarum, Tartarorum, ruinaque Hungariae ob idololatriam. Idem liber continet ista: 1. Regem Galliarum futurum imperatorem Romanorum. 2. Fridericum palatinum in progenie sua restitutum in solium regium Bohemicum ac tandem regem Svecorum futurum: ut etiam electorem Saxoniae tandem successive idem obtinentem. 3. Radzivilium futurum regem Poloniae. 4. Principem nostrum Michaelem Apaffium regem Hungariae, nec eousque eam quietem habituram etc. similiaque. Quarum revelationum [!] indicem a praefato Redingero factum (omissis numeris pagellas earundem monstrantibus) descripsi.” EOE, XIII, 345.

Mi is történt valójában? Redinger közvetítette azokat a szándékokat, amelyek tükrözték Comenius politikai céljait. A sikertelen Rákóczi-féle hadjárat után Nyugaton az egyesült Európa egyik kulcsfigurájának Apafit látták, Apafi realpolitikusként azonban az Amszterdamból sugalmazott feladatot köszönettel visszautasította. A mondottakat alátámasztandó vissza kell térnünk Comeniusnak Redingerhez írott 1664 áprilisi levelére. A Redingernek elküldött könyvek csoportjában ugyanis megtalálható a „de progressis Serinianis” című mű. Ilyen nyomtatott kiadványról nem tudunk, viszont a Comenius-levegyűjteményben CCXLVIII. szám alatt olvasható a következő című „levél”: *De progressibus Zerinianis adversus Turcas in Hungaria inferiori, et Apafianis adversus Caesareanos in Hungaria Superiore et Transylvania (Anno 1664, in Januario et Februario.) Mediatiumcula ductu Revelationis 146.*²⁸ Kvacসাla szerint Comenius a levelet, amelynek a kiadás alapját képező kézírata a Bodleiana Libraryban található, Angliába küldte, de nem kizárt, hogy más-hová is eljuttatta.²⁹ A „levél” egyértelműen állást foglal Drabik jóslatának aktualitása mellett, hangsúlyozza Apafi szerepét és szükségesnek tekinti a dunántúli és a keleti országrészek összefogását. Az említett levélre nem hivatkozik, mégis itt idézzük Bán Imre tanulmányát, aki Comenius Drabik-kommentárjait elemezve a következő megállapításra jut: „Comenius a Drábikféle proféciaíkhöz fűzött magyarázataiban minden alkalommal kiemeli »Comes Serinus« jelentőségét. Zrínyi 1660-as és 1664-es nagy győzelmeit pedig egyenesen Drabik 1652-es jóslata beteljesedésének tartotta.”³⁰ Mindez érvényes arra a levélre is, amelyet propagálás céljából Comenius elküldött Redingernek, ő pedig minden valószínűség szerint magával vitte erdélyi útjára.

A sikertelen erdélyi látogatás után Redinger Apafi útlevelével továbbutazott a Felvidék felé. Kísérőjének kiléte szintén nem elhanyagolható: Redinger úti beszámolója rövidített változatának Meister-féle kiadásában „Hauptmann Tekely” olvasható.³¹ Blekastad, jóllehet ismernie kellett Zollinger kiadásában a hosszabb változatot is, mégis ezt a névalakot vette át, és a jelzett személyt jegyzeteiben Thököly Istvánnal, Rákóczi rokonával azonosította.³² Redinger útleírásának hosszabb változata azonban egyértelművé teszi, hogy névelírásról van szó. A kísérő Teleki Mihály kővári kapitány volt, aki további útján, majd szatmári birtokán elhelyezéséről gondoskodott. Szatmárban ismerkedett meg Redinger Tofeus Mihállyal, aki azzal örvendeztette meg, hogy ismeri a Comenius-féle kivonatos profécia-kiadást és a revelációk történetét, amelyeket az iskola rektorától kapott.³³ Herepei János tanulmányából tudjuk, hogy a szatmári rektor ezidőben Körmendi Péter volt, aki 1662 szeptemberében megfordult Amszterdamban és album amicorum a Come-

²⁸ *Korrespondence...* 292–293. *Mediatiumcula* címen hivatkozik rá R. VÁRKONYI Ágnes, Irodalomismeret, 1995/1–2, 7. – Vö. 40. jegyzet.

²⁹ *Korrespondence...* XXI. A levél Kvacসাla által adott címe: Komenský anglickému priteli (Hartlibovi?). A kérdőjel több mint jogos, Hartlib ugyanis 1664-ben már nem élt. Egyébként a levél formailag nem felel meg a missilis levél követelményeinek, sem címzése, megszólítása, sem záróformulája nincs. Inkább terjesztésre szánt röplapnak vélnénk.

³⁰ BÁN, i. m., 164.

³¹ MEISTER, i. m., 90; KVACSAŁA, i. m., 436.

³² BLEKASTAD 1969, 636.

³³ Joannes Amos COMENIUS, *Revelationum Divinarum, in usum Seculi nostri quibusdam nuper factarum, Epitome*, s. 1., 1663; *Historia Revelationum Christophori Kotteri, Christianae Pontatoviae, Nicolai Drabiciij & quae circa illas variè acciderunt, usque ad earundem Anno 1657 publicationem, & post publicationem*, Amszterdam, 1659. Lásd HEREPEI, i. m., 405.

nius bejegyzését is tartalmazza. Nyilvánvaló, hogy ő ismertette meg Tofeus Mihállyal Comenius próféciákat magyarázó munkáit is,³⁴ noha Tofeus már ifjúkorától kezdve tisztelője volt a vele Sárospatakon együtt tanító Comeniusnak és 1659 körül annak *Gentis Felicitas* című munkáját dedikálva meg is kapta. Redinger meg-erősítette Tofeust a jóslatok igazsága felől és megbízta, hogy mint a fejedelem udvari papja Apafit is igyekezzék ebbe az irányba befolyásolni.³⁵

Redinger útja ezután Tokajon és Eperjesen át Lednicre vezetett. Puhóban Mednyánszky Jónásnál szállt meg, akinek kapcsolatát Drabikkal és Comeniusszal nem szükséges külön kiemelni. Mednyánszky ajánló levelével érkezett Lednicre Drabikhoz, ahol a híres látnok természetesen egy isteni kinyilatkoztatás által már két hónapja tudott az érkezéséről. Redinger beszámolt Drabiknak küldetése teljesítéséről, a Comeniustól kapott könyvek szétszétadásáról. Drabik, miután nem jól tudott latinul, Redingert kérte meg, hogy írjon a nevében Apafinak és figyelmeztesse a próféciák követésére. Redinger egy lendülettel a török császárnak is írt, beszámolva neki a török táborban tett látogatásáról, a török nyelvű Biblia készüléséről, és intve, hogy mielőbb térjen meg az igaz keresztény hitre.

A latinul rosszul tudó Drabik ezután egy latin nyelvű (!) kiáltványt is átadott Redingernek, amelyet az németre fordított és megígérte, hogy a Drabik által aláírt 14 példányt a német hercegségekbe és városokba eljuttatja.³⁶ Kvacssala nyomán R. Várkonyi Ágnes is felfigyelt arra, hogy „Erdélyből és a Királyságból Redinger több dokumentumot vitt magával. Mi lehetett a »buzdító írat... a törökök támadásairól«, mit tartalmazott »a pápisták üldözéséről« szóló írás, amelyet »a magyar királyság panasza a francia királyhoz« tárgyú írással együtt Drabik leveléhez mellékelte?»³⁷ A zürichi Kantonsarchivban folytatott kutatások erre a kérdésre is megadták a feleletet. A St AZ A 21.1 jelzetű dobozban a számtalan Redinger-kézirat mellett megtalálható a két, Erdélyből, illetve a Királyságból hozott írat autográf másolata is a következő címmel: *Jakob Redingers Warnungsschrift, an die Evangelische Chur und Reichenfürsten, Stände und Städte, in dem monat Jener des 1665 jares, valamint Kurtze und einfaltige, aber Wahrhaffte und gerechte Klag, und Vorentscheidung des Hungariens, an die Mächtigeste und Durchleuchtigste König und Fürsten: desgleichen an die Stände und Orden der gantzen Christenheit, im Weinmonat des 1664 jahrs.* Redinger első monográfusa ismerte az iratokat, és feltételezi, hogy ez utóbbi szintén Drabik fogalmazványa, azaz a latin nyelvű kiáltvány fordítása.³⁸ Redinger

³⁴ HEREPEL, *i. m.*, 406.

³⁵ Tofeus Redinger szerint magától is ezen az állásponton volt és a fejedelmet török-hűségre akarta biztatni: „Er hette sonst im sinn gehabt dem Fürsten zu rathen, dem Türkischen Keyser hold und getreu zu seyn, weil er aus den Historien wiße, daß es Sibenbürgen wol ergangen, wann die Fürsten der Ottomannische porte getreu gewesen.“ *Zürcher Taschenbuch* 1896, 244. A Zürichben található Redinger-hagyatéka, amely a szakirodalom eddigi ismeretei szerint mintegy 550 levéltári egységet tesz ki, több magyar vonatkozású anyagot tartalmaz. Az erdélyi feljegyzésekről, szótártörédekről, Apafi és Tofeus kísérelveleiről lásd közleményünket a sajtó alatt lévő Keserű-émlékkönyvben. A német szakirodalom által sem ismert, újonnan talált 39 Redinger-kéziratról német szak fórumon számolunk be.

³⁶ Redinger rövidített beszámolója 14 ívről (Bogen) szól, amit Kvacssala a szöveg hosszúságára vonatkoztat: „Egy nyílt levelet adott a maga aláírásával, 14 ívnyit...” (KVACSSALA, *Az angol-magyar érintkezések történetéhez*, 56). A hosszabb változat már 14 példányt (Exemplaria) említ, és a szöveget is közli, amely csupán négy nyomtatott oldalt tesz ki. Lásd *Zürcher Taschenbuch* 1896, 247–250. A zürichi Kantonsarchiv A 24.1 jelzetű dobozában megtalálható Redingernek a török szultánhoz „Baktsszaraj”-ba címzett levélmásolata is.

³⁷ R. VÁRKONYI, *Európa Zrínyije, i. m.*, 29.

³⁸ A szövegek közlését lásd a Keserű-émlékkönyvben. Vö. ZOLLINGER 1905, 98.

két napig tartózkodott Lednicen, majd Drabiknak a német hercegekhez szóló ajánlólevelével visszaindult Németországba. Visszaemlékezése szerint a kiáltványt eljuttatta valamennyi hercegségbe, de személyesen csupán Wolfenbüttelben, Kasselben, Frankfurtban, Heidelbergben, Mannheimben és Zürichben adta át, mivel 1665. január 16-án már ismét Frankentalban volt. A különben grafománnak tekinthető Redinger a visszaútról csak pár mondatban tudósít, egyetlen feljegyzése azonban mégiscsak figyelemre méltó: „Die Kurfürstin von Heidelberg gab mir sechs Reichsthlr. und ihr überließ ich den Regenspurgischen Heerhold...”.³⁹

A *Regensburgi Herold* a közelmúltban került a figyelem előterébe, amikor R. Várkonyi Ágnes beszámolt egy Londonban talált *The Herald of Regensburg* című, szerző nélküli kéziratról, amely fontos magyar vonatkozásokat tartalmaz.⁴⁰ Már akkor felhívtuk a figyelmet arra, hogy a munka nem névtelen, német nyelvű nyomtatott kiadása két példányban is megtalálható a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben.⁴¹ Az előadás azonban arra inspirált, hogy a szerző személyét, magát a művet és Comeniusszal való kapcsolatát is megvizsgáljuk.

Ismételten visszatérve Comenius 1664 áprilisi Redingerhez írott levelére, az elküldött könyvek sorában utolsóként a következő tétel szerepel: „Regenspurgischen Herolds den ersten Bogen. Scriptum est Christiani Hoburg”.⁴² A továbbiakban Comenius arra inti Redingert, hogy a nyomda késése miatt csak az első ívet tudja küldeni, a munkát megfontoltan osztogassa. Mindez azt sejteti, hogy a *Regensburgi Herold* Comenius közelében készült, és feltehetően az egész művet eljuttatta Redingerhez. Maga a könyv valóban meglehetősen ritka, a Christian Hoburg műveit részletesen leíró lelőhely-bibliográfia csupán négy példányt sorol fel.⁴³

³⁹ Idézi Johann KVACSALA, *Johann Amos Comenius, Berlin etc., 1892, 436.*

⁴⁰ R. VÁRKONYI Ágnes előadása az MTA Irodalomtudományi Intézet Reneszánsz-kutató Csoportjának ülésén; nyomtatott változata: „Úgy halt meg, mint a csillag”: Új kérdések a Zrínyi-kutatásban, Irodalomismeret, 1995/1–2, 3–10.

⁴¹ NÉMETH, H 810.

⁴² *Korrespondence...* 288. (Tehát már Comenius levelezésének 1898-as megjelenése óta ismeretes, hogy a szerző Christian Hoburg.) Vitára készlet R. Várkonyi Ágnes megállapítása, miszerint az angol „kézirat előlapja arra vall, hogy eredetileg kinyomtatott könyv megszerkesztett címlapját írta le az ismeretlen másoló... a szöveget mindenképpen 1663 végén–1664 elején írhatták le” (*Európa Zrínyije, i. m., 26*). Miután a levelezés szerint a német eredeti első ívének kinyomtatásával csak 1664 áprilisának végén lett készen a nyomda, a további íveket pedig Comenius csak májusban tudta Redingernek elküldeni, az angol fordítás kézírata sem készülhetett korábban. Ez pedig más megvilágításba helyezi a *Herald of Regensburg* és az angol politikai körök kapcsolatát.

⁴³ DÜNNHAUPT, *Bibliographie...* 2106. A példányok közül a müncheni Bayerische Staatsbibliothek katalógusa szerint az ott nyilvántartott editio azóta elveszett. Két példány található viszont a wolfenbütteli Herzog August Bibliothekben, amelyeknek kiadói variáns-jellegét eddig senki nem vette észre. Mindez azért is érdekes, mert a csupán kezdőbetűkkel jelzett mű szerzőjének a HAB-ban szerkesztett barokk-katalógus (Martin BIRCHER, *Deutsche Drucke des Barock 1600–1720*, München etc., 1987, A 4010) Benedict Bahnsent tartotta. Bahnsen nyomdász-kiadóként működött Amszterdamban, e műnek azonban nem ő a szerzője, csupán a nyomdása. Az 1034.30 Theol.(3) jelzetű kiadás ugyanis az A1 levél versóján beragasztott impresszumot rejt, amely nem található meg a 404.4. Quod.(4) jelzetű példányban. A teljes művel azonos betűtípussal szedett szöveg szerint: „Dieser Regenspurgischer Heerholdt ist vor BENEDICTUM BAHNSON gedruckt: wohnende im Amsterdam Op de Prince gracht, naest de Brouwerie vau't Roo Hart”. Ugyanez a variáns található az amszterdami Egyetemi Könyvtárban is. Lásd J. BRUCKNER, *A Bibliographical Catalogue of Seventeenth-century German Books Published in Holland*, The Hague–Paris, 1971, Nr. 342. A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek 1034.30 Theol. jelzetű kötete kiadói kolligátumként tartalmazza a Kotter- és Kregel-féle jóslatokat német nyelven és a *Regenspurgischer Heroldot* (NÉMETH, H 990, H 810. Kregel jóslata nem hungarikum, ezért nincs katalógusszáma.) Előadásom után Balázs Mihály hozzászólásban figyelmeztetett arra, hogy Keserű Bálint Baselben megtalálta a *Regenspurgischer Herold* egy eddig ismeretlen példányát, Keserű Bálint másnap a hozzászólást cáfolta.

A címlapon C. H. L. P. J. G. rövidítés rejtje a szerzőt, melynek feloldása: Christiani Hoburgi Lunaeburgensis, Pastoris In Geldria.⁴⁴

Christian Hoburg (Hochburg) (1607–1675) a kevéssé ismert 17. századi német spiritualisták közé tartozott, jóllehet a *Religion der Geschichte und Gegenwart* című lexikon értékelése szerint a „radikálisan egyházkritikus misztikus spiritualisták fő képviselője” volt.⁴⁵ Az északnémet Lüneburgból származott és tanulmányai után többnyire azon a területen is tevékenykedett, részben lelkészként, máskor nyomdai korrektorként, például a híres lüneburgi Stern nyomdában. Pályájának egyik fontos állomása volt a Wolfenbüttelhez közeli Bornum egyházközsége, ahol August herceg meghívására foglalta el állását.⁴⁶ Az evangélikus ortodoxiával való szembenállása hamarosan pozíciója feladására készítette. Többszöri próbálkozás után 1649-ben Németalföldre emigrált és különböző református egyházközségeknél szolgált. 1670-től Jean de Labadie és Antoinette Bourignon köréhez tartozott, majd életét mint altonai mennonita lelkész fejezte fe. Publikációs tevékenysége híven tükrözi miszticizmusát és irénikus szemléletmódját. Jelentős munkái között éppúgy vannak jezsuita elmélkedések és emblematicus művek átdolgozásai, mint a Johann Arndt művéhez kapcsolódó *Praxis Arndiana* (1644). A belső kereszténység megvalósításának külső akadályai vezetnek el a háború problematikájának kérdéséhez és az aktiv politizáláshoz. 1644-ben megjelent *Heutiger Langwieriger verwirrter Teutscher Krieg* (Frankfurt a. M.) című művében a háborút Isten jogos büntetésének tartja, amelynek kiváltója a reformáció utáni egyházi depravatio.⁴⁷ Hoburg másik politikai munkája az 1664-ben – feltehetőleg Amszterdamban – megjelent⁴⁸ anonim *Regenspurgischer Herold*.

Comenius írásaiban ismereteink szerint csak egyszer történik utalás Christian Hoburgra, mégpedig a közelmúltban kritikai kiadásban megjelent *Clamores Eliae* című feljegyzésekben.⁴⁹ Itt együtt sorolja fel a névtelen *Heroldot* és a *Letzte Posaun über Deutschland* című munkát. Ez utóbbi 1663-ban jelent meg Amszterdamban és csak alig száz éve tisztázódott, hogy szerzője maga Comenius.⁵⁰ Érdekes, hogy a szakirodalomban felmerült az a nézet is, tartalmi azonosságuk miatt inkább

⁴⁴ A feloldás Dünnhaupt nyomán. A 18. századi lexikográfiában felmerült egy másik feloldási variáns is: „Christ. Hoburg. Pastor Latumensis in Geldria.” Lásd Johann Anton TRINIUS, *Beytrag zu einer Geschichte berühmter u. merkwürdiger Gottesgelehrten auf dem Lande*, h. n., 1751, Bd. I.

⁴⁵ Életét megírta fia: Philipp HOBURG, *Lebens-Lauff der seel. C. H. von dessen Sohne*, h. n., 1692. Modern összefoglalását lásd DÜNNHAUPT, i. h.; *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 3. Aufl., hrsg. K. GALLING, Tübingen, 1957, Bd. III, Sp. 378 (Martin SCHMIDT cikke); *Neue Deutsche Biographie*, Berlin, 1972, Bd. IX, 282–283; *Literaturlexikon*, hrsg. Walther KILLY, Berlin, 1990, Bd. V, 370.

⁴⁶ Ph. Hoburg szerint apja nagyon jól sikerült próbaprédikációt tartott Wolfenbüttelben a hercegi udvar előtt, ezután választhatott három állás közül. A modern szakirodalom Hoburg wolfenbütteli megítélése tekintetében szkeptikusabb. Lásd Martin KRUSE, *Der mystische Spiritualist Christian Hoburg (1607–1675) als lutherischer Pfarrer in Bornum bei Königslutter: Ein Beitrag zu seiner Biographie*, Jahrbuch der Gesellschaft für Niedersächsische Kirchengeschichte, 69(1971), 103–125.

⁴⁷ Ernst KOCH, *Das Kriegesproblem in der spiritualischen Gesamtanschauung Christian Hoburgs*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 46(1928), 246–275.

⁴⁸ Hamburgi megjelenési tételez fel: Marie KYRALOVÁ, *Zur Frage der Lektüre von J. A. Komenský = Acta Comeniana*, Bd. IX, Hanau/Main, 1991, 113–129; BLEKASTAD 1969, 760. (Utóbbi nem látta a nyomtatványt, csak a szakirodalom alapján idézi.)

⁴⁹ Joannes Amos COMENIUS, *Clamores Eliae*, ed. Julie NOVÁKOVÁ, Prag, 1992 (Johannis Amos Comenii Opera Omnia, 23).

⁵⁰ Kritikai kiadása: *Letzte Posaun über Deutschland (1664)*, hrsg. Stanislav KRÁLIK, Amedeo MOLNÁR, Pragae, 1974 (Johannis Amos Comenii Opera Omnia, 13).

Christian Hoburg lehet a *Letzte Posaun* szerzője, akinek nevéhez a regensburgi Birodalmi Gyűléshez intézett felhívás, azaz éppen a *Herold* is fűződik.⁵¹

A *Regenspurghischer Herold* első íve 1664 áprilisában került ki a nyomdából és benne a szerző a Regensburgban összegyűlt birodalmi rendeket szólítja meg. Pontosabban az első három lap Krisztushoz forduló kegyes ajánlás, utána következik az előszó: HEERHOLDS Eiffrige anschreiende Stimme. Az előszó hangvétele valóban feltűnően hasonlít a *Letzte Posaun* felhívó hangjára, de – egy merésznek tűnő hasonlattal – Zrínyire is. Az török áfium ellen való orvosság felkiáltásait idézik fel a *Herold* fohászai, azért is, mert a *Herold* bevezetőjének célja egyértelműen Zrínyi megvédeése és szerepének hangsúlyozása a Regensburgban összegyűlt rendek előtt. Az összehasonlító szövegelemzést ezúttal nincs módunkban elvégezni, ízeletül csupán néhány hasonló szövegrészt idézünk az *Áfium* és a *Herold* bevezetőjének első bekezdéséből:

„kinek semmi professióm a mesterséges szóllásra nincsen”

„daß es ausser mein Beruff sey, euch anzuschreyen”

„Egyedül legyek-é én őrállód, vigyázód”

„Ich bin einer von den Wächtern meines und ewren principalen”

„megfenyegettél az nagy Ezechiel próphétával”

„Leset da was denenselben Hesek. 33 sonderlich v. 6. wird angedræwet”

A *Herold* szerzői előszavának és az *Áfium* első bekezdésének szövegazonossága – amennyiben túllépünk a pusztán véletlen lehetőségén – komoly és egyelőre megválaszolhatatlan kérdéseket vet fel a két munka összefüggéseit illetően.

A *Regensburgi Herold* két, egymástól már a címlapon is elkülönülő részből áll: magából a birodalmi gyűlés résztvevőikhez forduló traktátusból és az újabb jóslatok kivonatolt változatából. A traktátus pontosan megfelel azoknak az elképzeléseknek, amelyeket Christian Hoburg már 1644-ben a *Teutscher Krieg* című munkájában is képviselt, és amelyek egybeestek Comenius politikai nézeteivel. Az első fejezet a török háború okaival, a kereszténység bűneivel és büntetésével, a második a mostani háborúban elvárható viselkedéssel foglalkozik, egyaránt érintve a katolikus és az evangélikus egyházat, a politikai hatalmasságokat és a szegényeket. A harmadik rész a következményeket vetíti elő, ha a korábbiakban megfogalmazott tanácsokat az érintettek nem fogadják meg. A jóslatok újabb jelenésekről beszélnek, valójában azonban Christoph Kotter, Christina Poniatowska és Mikuláš Drabik korábbi jóslatainak rövidített kiadásáról van szó, amelyek kíséretében – zárójelben, tipográfiaiailag is elkülönítve – a szerző aktualizált magyarázatai kapnak helyet. Ezek a magyarázatok már az 1664-es helyzetre vonatkoznak, Rákóczi helyett Apafi az új reménység, és nyomatékosan hangsúlyozzák Zrínyi és az erdélyi erők összefogásának jelentőségét. Az itt közölt magyarázatok tartalmilag megegyeznek Comeniusnak a *Lux in tenebris*ben megfogalmazott kívánságaival és a *De progressibus Serinianis* címen nyílt levélként terjesztett szöveggel.⁵²

Visszakanyarodva a *Regenspurghischer Herold* első említéséhez, fel kell idéznünk, hogy a jelzett munkát Comenius nemcsak a Birodalmi Gyűlésben tanácskozó politikusokhoz kívánta eljuttatni, hanem minél szélesebb körben terjeszteni. Redinger 1664. áprilisában még csak az első ívet kapta meg, feltehetően később a teljes

⁵¹ F. M. BARTOŠ ötletét Hoburg szerzőségéről (*Nový, falešný a přecé pravý Komenský*, Časopis Matice moravské, 69[1950], 95–96) a kritikai kiadás végleg elvetette. Lásd az előző jegyzetben idézett kiadást, 140.

⁵² Lásd BÁN, *i. m.*, 164; R. VÁRKONYI, „Úgy halt meg, mint a csillag”, *i. m.*, 6–7.

nyomatvány is birtokába jutott,⁵³ és egy példány biztosan vele volt, egészen Heidelbergbe való visszatéréig. Ha megvizsgáljuk, milyen kiadványokat küldött Comenius Redingerrrel, azt látjuk, hogy valamennyi munka valamilyen formában az ő műve volt, a jelenések különféle kiadásai és a Zrinyire vonatkozó szöveg (*De progressibus Serinianis...*). Egyedül a *Regensburgi Herold*nál nem tudunk „hivatalos” kapcsolatot kimutatni. Meggondolandó viszont, hogy a legelőször elküldött első ív pontosan azt az anoním előszót tartalmazza, amely nyomatékosan felhívja a regensburgiak figyelmét Zrinyi hősiességére. A jóslatok kommentárjai pedig szorosan összefüggenek a korábbi Comenius-féle kiadásokkal. Nyilvánvaló tehát, hogy Comenius nem csupán egy ismeretlen szerző munkájának propagálására biztatott, hanem valamilyen formában köze lehetett a *Herold*hoz, mégha levelében egyértelműen Hoburg munkájának vallja is. Érdekes megvizsgálni a *Herold* által idézett szerzőket is. A gyakran emlegetett kortárs szerzők között találjuk Timotheus F. Brecklinget, B. Baumant, Elias Pretoriust és C. Hoburgot. Brecklingen, a Holsteinből elűzött lázadó teológuson kívül, akivel Comenius is levelezésben állt, olyan nevek olvashatók itt, amelyek mind Hoburg írói álnevei! Úgy tűnik, Redinger életében a *Regensburgi Herold* nem játszott nagy szerepet, az Erdélyből visszahozott egyetlen példány elajándékozása után nem is említi, viszont még elutazása előtt meglehetősen oda nem illő helyzetben hivatkozik rá. A választófejedelem 1664 júliusában a frankentali iskolából anyagi kárpótlás nélkül kívánta Redingert elbocsátani. Redinger az őt ért anyagi veszteség és a tanítás comeniusi elvek szerinti modernizálása érdekében levelet ír a választóhoz. Ebben a levélben mint pedagógiai tekintélyre hivatkozik a *Regensburgi Herold* szerzőjére és a *Revelationes* néhány lapjára: „Weil er [=Redinger] vernimmet, daß Euer Churfürstliche Durchleucht gnädigst gesinnet eine Reformation der Schulen vorzunehmen, so erinnert er unterthänig, daß die fehler der Christlichen Schulen vom Verfasser des Regenspurgischen Heerholds am 85 und 86 blat gründlich und merkwürdig bewäret. Die Verbesserung aber von Göttlicher stimme selbst anbefohlen werden, am 305, und 306 blat, in epitome divinarum Revelationum”.⁵⁴ A két munka összekapcsolása, a *Regensburgi Herold* pedagógiai kérdésekben történő tanúztatása ismételten megerősíti a feltételezést, hogy Comeniusnak valamilyen formában köze lehetett ehhez az íráshoz is.

Rövid összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy a vizsgálódásba bevont személyek (Redinger és Hoburg), valamint a propagálásra szánt művek is azt tanúsítják, hogy Comeniusnak Zrinyi és az erdélyi összefogás iránti érdeklődése még 1664 tavaszán sem lankadt. Ennek kifejezésére több lehetősége volt, az egyik – hírvivő herold – éppen Johann Jakob Redinger. Hogy Redinger fanatikus lelkesedése – főleg a későbbiekben – már túlzásokig ment és eltávolodott Comeniustól, az egy másik vizsgálat témája lehetne.⁵⁵ Amikor azonban Amszterdamból keletre indult, még más volt a politikai helyzet, mint amikor a vassvári béke megkötése után a török táborba megérkezett. Úgyanígy későn érkeztek az Apafit buzdító kiadvá-

⁵³ A folytatás megküldéséről tanúskodik Comeniusnak 1664. május 7-én Redingerhez írott levele, lásd *Korrespondence...* 290.

⁵⁴ Redinger levélfogalmazványa a pfalzi választófejedelemhez, Heidelberg, 1664. július 4. (A fogalmazvány hátoldalán Redinger írásával a podagra elleni gyógy mód leírása olvasható.) St AZ A 24.1.

⁵⁵ 1666-ban Redinger már Comenius ellenzésétől kísérve utazott Párizsba és adta át személyesen XIV. Lajosnak a *Lux e tenebris* frissen megjelent kiadását. Lásd SCHADER, *i. m.*, 24, 281; M. E. H. N. MOUT, *Calvinoturcismus und Chiliasmus im 17. Jahrhundert = Chiliasmus in Deutschland und England im 17. Jahrhundert*, Göttingen, 1988 (Pietismus und Neuzeit, 14), 72–84.

nyok is. A küldetés végén Comenius nyilván már jobban tudta, mint maga Redinger, hogy az útnak értelme, célja elveszett. Szereplőink, Redinger és Hoburg pedig tovább bolyongtak a Világ labirintusában.

Katalin S. Németh

DIE VERGESSENEN PROPAGANDISTEN VON COMENIUS: JOHANN JAKOB REDINGER UND CHRISTIAN HOBURG

Obwohl die zentralen Gestalten des Aufsatzes in der ungarischen und siebenbürgischen Geschichte des 17. Jahrhunderts eine interessante Rolle gespielt haben, sind ihre Tätigkeit in Ungarn bisher nicht untersucht worden. Es ist wohlbekannt, daß der Pädagoge, Johann Amos Comenius eine enge Verbindung zu Ungarn hatte, seine Mitarbeiter und Nachfolger, wie der schweizer Prediger J. J. Redinger (1619–1684) und der deutscher Spiritualist, Ch. Hoburg (1607–1675) sind aber durch die Kulturgeschichte vernachlässigt worden. Der Aufsatz beschäftigt sich mit der Ungarnreise von Redinger (1664–65), wodurch auch sein reicher handschriftlicher Nachlaß in der Zentralbibliothek und in dem Staatsarchiv Zürich einbezogen wird. Es wird bewiesen, daß Redinger als Botschafter von Comenius mit ungarischen Adeligen und Politikern verhandelt hat, insbesondere mit dem siebenbürgischen Fürst, Michael Apafi. Christian Hoburgs Werk, *Der Regensburgischer Herold*, in dem er sich mit den ungarischen politischen Verhältnissen beschäftigt, wurde an den Reichstag in Regensburg gewidmet und als Propagandaschrift durch Redinger nach Ungarn mitgebracht. Es konnte festgestellt werden, daß der Text von Hoburg parallele Stellen zu einem Werk von Nicolaus Zrínyi *Az török Áfium ellen való orvosság* hat. Die Ungarnreise von Redinger und die Vorbereitung der chiliastischen Schriften von Drabik, Melisch und Hoburg sollten die Ungarn betreffenden politischen Vorstellungen von Comenius unterstützt haben.